

Најзначајните вредности од областа
на културното и природното наследство
на Република Македонија

ГОЛЕМАТА БАЊА ОД ДОЦНОРИМСКОТО ТЕРМАЛНО ЛЕКУВАЛИШТЕ ВО С.БАНСКО

Славица Тасева
Ване П. Секулов

Оваа публикација е издадена
со финансиска помош на
Владата на Република Македонија

Најзначајните вредности од областа
на културното и природното наследство
на Република Македонија

ГОЛЕМАТА БАЊА ОД ДОЦНОРИМСКОТО ТЕРМАЛНО ЛЕКУВАЛИШТЕ ВО С.БАНСКО

Славица Тасева
Ване П. Секулов

Скопје 2018

ВОВЕД

МАКЕДОНСКОТО КУЛТУРНО И ПРИРОДНО НАСЛЕДСТВО

Низ текот на историјата до современи дни македонското културно и природно наследство, никогаш не биле повеќе во сферата на интерес на домашната и меѓународната јавност од моментот кој денес го живееме.

Неговото изнесување пред пошироката јавност во вид на публикации кои го промовираат, претставува една од задачите на Управата на културното наследство, која на тој начин ја презентира богатата ризница на нашето историско минато и зачуваните природни предели.

Од палеолитот и неолитот, преку бронзенто и железното време, антиката и средниот век, сите значајни цивилизациски дострели од ова тло се цел на проучување и презентирање, за да станат достапни на читателите од земјата и светот.

И едицијата која е пред вас претставува продолжување на намерата за пристапност на културното и природното наследство кон секој поединец, кој на тој начин ги запознава значајните археолошки споменици, сакралното наследство, старите урбани целини и специфичните природни области.

Република Македонија со презентацијата на своето наследство, дава придонес кон светското културно и природно наследство, зошто овие публикации имаат за цел да ги сочуваат за идните генерации значајните моменти од нашата историја.

Д-р Елеонора Петрова Митевска

ГОЛЕМАТА БАЊА ОД ДОЦНОРИМСКОТО ТЕРМАЛНО ЛЕКУВАЛИШТЕ ВО С.БАНСКО

“Бањите, виното, љубовта ги расипуваат нашите тела, но во исто време и живот даваат.”

Историјата на Доцноримското термално лекувалиште во с. Банско кај Струмица е многу стара, но традицијата за него е необично жива. Петнаесетвековното мирување во длабочините на слоевите земја, ги сокривало податоците за големо термално лекувалиште изградено до најтоплиот термален извор во Македонија наречен «Парило» во селото Банско кај Струмица.

Турскиот географичар Хаџи- Калфа во 17 век во своите белешки оставил записи за топлата бања во село Банско, во кои спомнува дека «селото Долјани се наоѓа во Струмичкиот кадилак, близу до самиот град Струмица.....и тука во сезоната на црешите се собираат сите трговци од

Монументална целина - Термални бањи

копно и море, на сите седум клими во светот... подигале илјадници шатори...се продавало птичјо, човечко и лавје млеко...каде жените своите тајни јавно ги продавале". И дека тука "под брегот на планината извираат многубројни топли а и по некој студен извор...во бањата под камениот свод од три чешмурки тече топла вода...со вода толку врела што може да се свари јаце".

Летото во 1901 година низ овој крај пропатувал и географичарот Петар Јанкович. Тој во неговата книга «Плауш и Струмица» го опишува геолошкото настанување и физичко-географските прилики на Струмичкиот базен: «Овде се застапени сите природни услови: необична плодност, изобилност на вода и блага медитеранска клима кои придонеле за развој на сите видови на култури кои овозможиле да Струмичкиот базен стане најубава и најпримамлива македонска област. На раседот под Беласица се наоѓа и извонредно јака и топла терма Бања, кај селото Банско. Во близина на едно Теке, интензивно избива во голема количина - малку сулфурна, врела вода, со температура од 75 °C од голем извор (врело) кое е долго 2 метра, широко 1 метар, и одозгора е засидано. Избива во толку голема количина да од изворот тече како буен поток, од кој само еден крак е спроведен во Амамот, додека поголем дел се разлива по равницата и наместа создава локви и мочуришта. Према овие знаци, оваа терма е појака и потопла од сите останати терми во Македонија. Врелото е во амфиболијски шкрилци, кои се богати со биотит, но над него на страната на Теке-Баша избила аплитска жица која претставува црна и како руда тешка карпа. Оваа жица и терма се поврзани за големиот расед под оваа страна».

Кога во 1978 година, под падините на живописната планина Беласица отпочнаа ископите за темели на хотелот Цар Самуил, неочекувано се појавија сидови од постар објект градени од камен и тула во варов малтер, за кој се претпоставуваше дека е Турска бања. Тоа беше годината на откривањето на најстарата и најцелосно сочуваната просторија од Големата бања од Доцноримското термално лекувалиште кое после триесет години археолошко истражување го доби својот денешен изглед.

Терасестото слегнување на теренот на овој дел од планината Беласица, укажува на постоење на вулканско тло што предизвикало пореметување на теренот во некој временски период со настанување на клизиште кое довело до неконтролирано течение на речните токови и на термалната вода од изворот. Оваа природна непогода придонела долг временски период неконтролираните водни токови да нанесуваат слоеви од песок, земја и големи камења врз лекувалиштето, затрупувајќи го целосно. Од друга страна, големата сочуваност на сидните маси по вертикала до осум метра, сочуваноста на дебелината на сидовите и начинот на градба, покривните конструкции, како и комплетната подна конструкција во сите простории, е благодарение на природната конзервација со големите наслаги од песок. Наслагите од бигор настанати со таложењето на термалната вода низ објектот, «заробиле» дел од лекувалиштето, но нивната слоевитост сведочи за долгиот временски период на страдање на овој монументален објект.

Античките бањи се феноменален комплекс гледано од технички, социјален, архитектонски и типолошки аспект. Посетувајќи ги бањите секој ден особено после пладне, после работа и пред вечера, или поминувајќи го целиот ден таму во капење, уживање, вежбање, музика, разговори и дебати, граѓаните активно учествувале во определувањето на општествениот живот на градовите во Римската Империја.

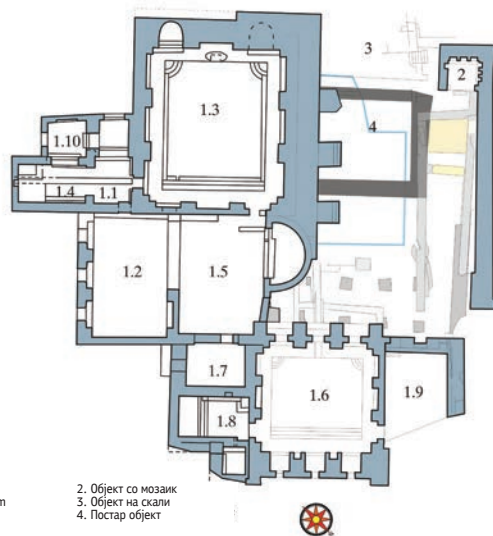
Во текстот ќе стане збор за Големата бања како централен објект од Доцноримското термално лекувалиште. Останатите објекти, вкупно уште 4, се во фаза на истражување кое не дозволува нивно функционално и временско детерминирање, и во моментот се би било во доменот на

шпекулации и хипотези што несакаме да си го дозволиме.

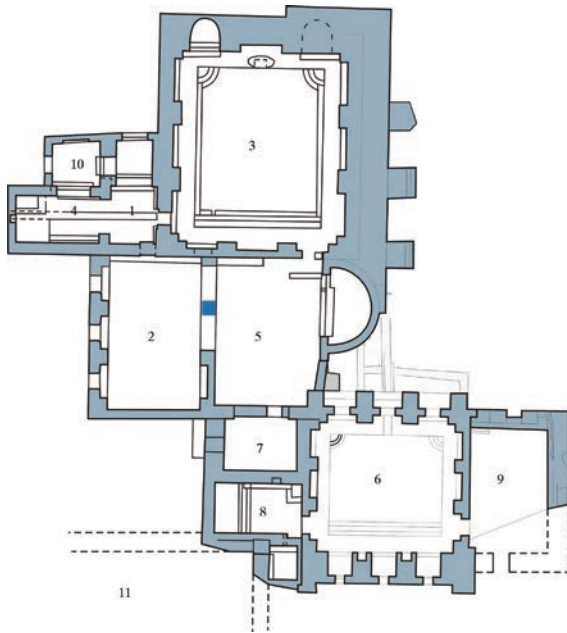
Големата бања од Доцноримското термално лекувалиште во с. Банско, како комплекс од повеќе простории градени во повеќе фази завзела голема улога во општествените прилики. Граѓаните бањата ја посетувале секој ден, користејќи ја благодетта на термалната вода и нејзината лековита моќ и уживале во амбиентот на просториите кои служеле како место за лечење, релаксација и социјализација. Ова целосно е потврдено со детална анализа на сите досега откриени 11 простории од Големата бања, подови и системи во функција на обредот капење, при што е утврдено дека тие настанале во долг временски период и притоа се менувал нивниот облик, однос и намена.

За да се сфати големината на бањата, особено степенот на зачуваноста на просториите, ќе бидат дадени бројки кои ќе го демонстрираат тоа. Исто така ќе се дефинираат и техничките карактеристики на бањата од типот на начин на сидање, содржината и функционалната поставеност на просториите, како и на археолошките наоди врз основа на кои ќе се формира временската рамка во која се развивала бањата. Мислењето е засновано и на археолошките и архитектонските истражувања на кои е подложена бањата во последните неколку години.

Доцноримското термално лекувалиште, во село Банско крај Струмица не е целосно доистражено. Но сепак квантитетот, а пред се квалитетот на досегашните истражувања дозволуваат преку релевантни податоци да се формира релативно прецизна слика како тоа бањата изгледала во дадени периоди од своето опстојување па дури како таа се развивала во просторот и времето. Не е исклучена можноста дека со истражувањата кои ќе следуваат да се дојде до нови информации кои ќе ја дополнат па дури и изменат сегашната претстава за лекувалиштето. Важно е на почетокот да се каже дека Големата бањата од Доцноримското термално лекувалиште во с.Банско се разликува по концепцијата од останатите бањи од тој период. Основниот елемент кој ја прави таа разлика е термалниот извор кој се наоѓа стотина метри западно од бањата и кој истата ја има снабдувано со вода. Капацитетот, а пред се високата температура од 72°C на водата во изворот, ја елиминира потребата бањата да има префурниум (просторија за загревање на водата), клучен елемент без кој останатите бањи неможат да го замислат своето егзистирање. Истовремено немањето на префурниум и директното снабдување на бањата со топла вода во многу ја менува и концепциската и функционалната поставеност на останатите елементи, па дури и изоставување на некои од нив кои по дефиниција се составни делови од бањите кои водата морале да ја загреваат. Заради отсуството на префурниумот Големата бањата во Банско ја нема класичната шема која условува веднаш до просторијата каде се загрева водата да следуваат врелата и топлата просторија: калдариум (просторија со топла вода) и тепидариум (просторија со малка вода).

Основа на Доцноантичкото термално лекувалиште

Основа на Големата бања

со различен облик, сликовите го нагласуваат преминот на различни волумени кои ја одржуваат рамнотежата на објектот и ја потенцираат неговата монументалност.

Следејќи ја концепциската поставеност на просториите во бањата, се забележува нивно простирање во три паралелни композициски оски. Оските ја следат линијата на простирање на изохипсите во хоризонтален правец и конфигурацијата на теренот по вертикала. Оските ги одделуваат просториите по хронологија на градба и тоа првата оска која ги опфаќа просториите нумерирани со броевите 1, 3 и 4 од првата најстарата фаза на бањата, втората оска која ги опфаќа просториите нумерирани со броевите 2, 5 и 7 од втората фаза на градба и третата оска со просториите 6, 8 и 9 од третата фаза на градба на бањата. Но, воочливо е и одделувањето на просториите, по оските на нивното простирање, како што се топлие и врели простории во оските 1 и 3 и ладните простории во оската 2. Во составот на топлие простории се просториите 3 и 6 и судаториум (простории 1, 4 и 10), а додека ладните простории се просториите 2, 5 и 9.

Всушност вакви простории во класична смисла тука и нема. Истражувањата досега не потврдија дека на почетокот имало и фригидариум (базен со ладна вода), тој како јасен елемент се појавува во втората градежна фаза и тоа како додаток на новиот, поголем аподитериум. Од основните елементи го има само судаториумот односно просторијата за потење на корисниците. Но, затоа големата и пред се евтината количина на топла вода придонела бањата да има елемент кои другите бањи го немаат: голем базен - natatio.

Бањата го следи терасестото слегнување на теренот, што условilo нејзино ширење во фази по хоризонтала и ја условilo поставеноста на градбата во правец СИ –ЈЗ. Просториите пак кои се формирале, секоја

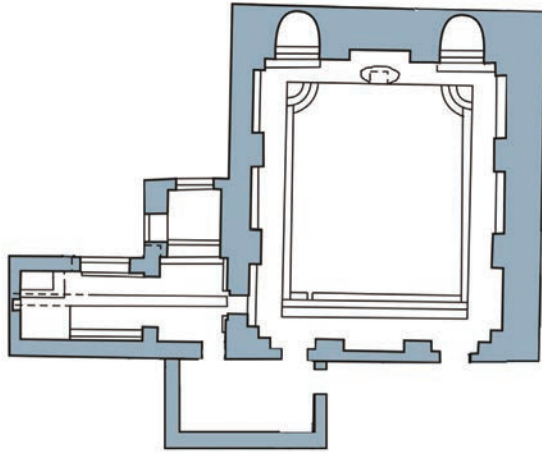
Интерпретација на градбата на бањата по хронологија

Прва фаза на градба на Големата бања

Архитектот во почетокот замислил и подигнал концепциски едноставна бања заснована на богатството на термална вода од блискиот извор. Сведено на она што е најпотребното, бањата во првата фаза имала само 4 простории: аподитериум, голем базен и дводелна просторија за потење.

Оригиналниот аподитериум бил долг, во правец југоисток-северозапад 4,70 и широк 4,30 м и од него е **зачуван** е само **југозападниот ѕид, сето останато е под нивото од подот**

на просториите од втората фаза. Влезот бил од северозападната страна, сега е под нивото на подот точно под југозападната арка на северозападниот ѕид кој е помеѓу аподитериумот и фригидариумот од втората фаза. Широк е 1,05 м, а зачуван е во висина од 4 реда на тули односно 0,35 м. Аподитериумот бил засведен со полукружен свод, остатоци од почетокот на сводот се забележуваат на југозападниот ѕид, како и зачуваните тули од кои започнувало да се формира лакот над неговиот влез. Аподитериумот со останатите простории комуницирал со два влезе на југозападниот ѕид: преку јужната врата се влегувало во судаториумот, а преку западната директно во централната просторија со базен - Просторија бр. 3.

Прва фаза

Централната просторија со базен (Просторија бр.3) е јадрото околу кое се има формирано целиот комплекс на бањата, во првата и втората фаза. Димензиите на просторијата изнесуваат 12,80x10,70м со правец на простирање североисток-југозапад односно 137 м² површина. Базенот-natatio во оваа просторија е со димензии 10,70 x 8,50 м и површина од 90,95 м², а неговата длабочината изнесува од 1,30 до 1,55 м. Во базенот, се влегувало преку двете полукружни

Просторија бр. 3

скали сместени во неговиот јужен и западен агол. По целата должина на североисточна страна има скала со три скалила, додека пак по должина на југоисточната и северозападната страна има по една клупа за седење на капачите. Околу базенот има една патека со ширина 1,05 м.

Сидовите во оваа просторија се сочувани во висина до 8 метри. Градени се од камен и тула во варов малтер во opus incertum и opus mixtum, како и сите други сидови од бањата. Тие од внатрешната страна биле двослојно малтерисани, а од надворешната страна биле малтерисани со еднослоен хоросан малтер, со врежување на линија во малтерот околу камењата, формирајќи декорација на ѕидната маса. На северозападниот и југоисточниот ѕид има по три лачни ниши со по еден прозорски отвор и со ѕидани клупи во долниот дел. На североисточниот ѕид исто така има три ниши со клупа во централната и со врати кон соседните

Просторија бр. 3, североисточен ѕид

Југозападниот ѕид со две кади и пиедестал за фонтана меѓу нив

простории. Лево и десно на југозападниот ѕид се вградени полукружните кади со по една ниша над нив. Помеѓу двете кади има ѕидан постамент со централна ниша над него. На постаментот најверојатно била поставена фонтана од која се вливала вода во базенот. Со топла вода тој се снабдувал и преку канали од двете кади и од каналот кој доаѓа од јужниот агол на просторијата. Одводниот канал од базенот кој е сеуште активен се наоѓа во неговиот југоисточен агол .

Кровната конструкција на оваа просторија била свод од тула. Сводот се простирал на пократкиот распон помеѓу ѕидовите од просторијата, односно на североисточниот и југозападниот ѕид.

Во југоисточниот агол од оваа просторија се наоѓа врата низ која се влегува во судаториумот.

Судаториумот (просторија бр.1 и бр. 4) го сочинуваат две простории со површина од 30 м² во правец југоисток-северозапад, кои меѓу себе комуницираат со голема лачна врата.

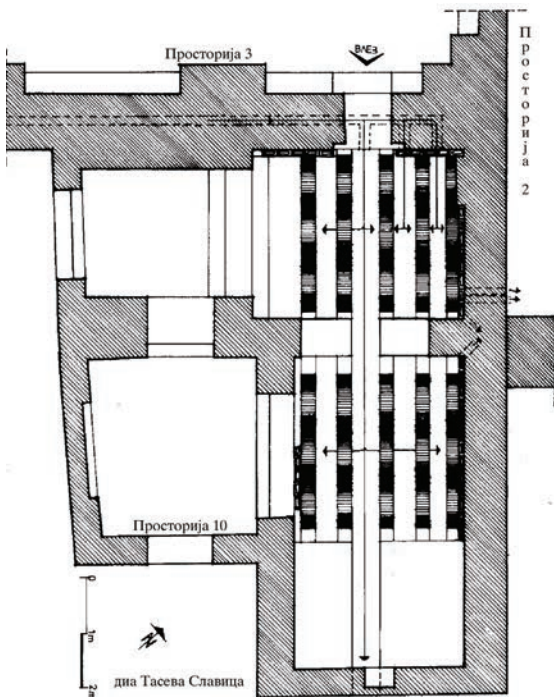

Централен канал од системот за загревање во Просториите 1 и 4

Централно место зазема системот за загревање со аркадна конструкција. Основата на системот за затоплување е централниот канал кој оди по должина во средишниот дел од судаториумот. Долг е 9,50 широк од 0,45 и длабок 0,70 м. Во западниот дел од Просторијата бр.1 е базенот кој зафаќа површина од 6 м². Од североисточната страна на каналот има два затворени канали со

Просторија бр. 1, када

Основа на системот за загревање

по три колони од по три арки додека од југозападната има еден канал со две колони од по три арки. Колоните до сидовите се на растојание од 10 см. заради поставување на вертикалните тубули кои ги загревале сидовите и клупите. Топлата пара се донесувала со континуиран доток на мало количество на врела вода кој до судаториумот стигнувала преку каналот кој оди под југоисточниот сид на централната просторија со базен (просторија бр. 3) и преку трите отвора во централниот и североисточниот канал се ширела по целиот систем за загревање.

Покривна конструкција на судаториумот

Систем за загревање на сидовите и клупите на судаториумот

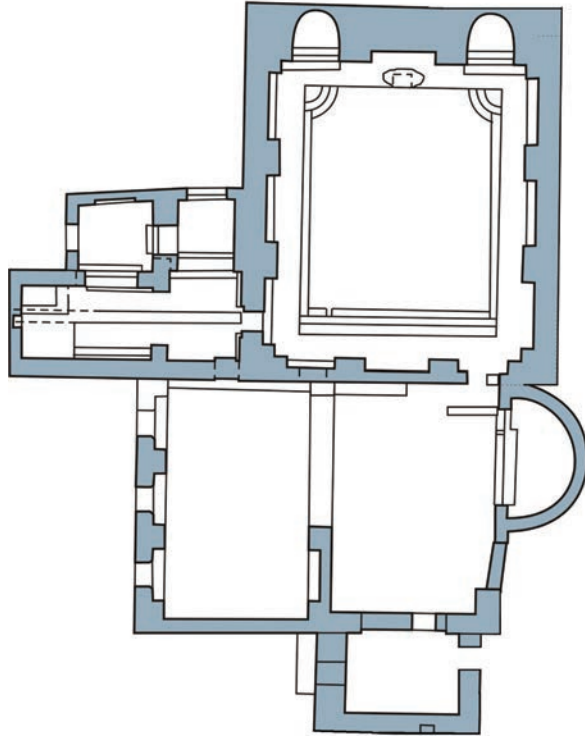
Судаториумот е засведен со полукружен и крстаст свод, зачуван комплетно над северозападниот дел на висина 3,80 м, додека во југоисточниот се зачувани само почетните делови од полукружно засведување до висина од 4 м.

Кровниот покривач на судаториумот е зачуван и го сочинуваат два типа тегули и тоа лачни на сводните површини и рамни на завршетокот на сводот, кои играле функција на олук.

Втора фаза на градба на Големата бања

Несомнено дека многу брзо по подигањето на бањата се покажала нефункционалноста на аподитериумот. Затоа тој се руши и од него е оставен само југозападниот ѕид каде што се засидуваат двете врати преку кои се влегувало во централната просторија и во судаториумот. На негово место биле подигнати две нови простории со поголеми димензии кој не само просторно туку и концептуално ги задоволувале новите потреби на корисниците согласно времето во кои тие биле подигнати (Сл.13).

Новиот аподитериум (Просторија бр. 2) е подигнат точно на местото на постариот, но со поголема површина од 71,42 м² односно со димензии 10,35x6,90м во правец североисток-југозапад (Сл.14). Сидовите се зачувани до висина од 5,70 м. На југоисточниот ѕид има три длабоки ниши каде се сместени и прозорците, а

Втора фаза

Просторија бр. 2, основа

Просторија бр. 2, северозападен ѕид

покрај југозападниот, североисточниот и во нишата од северозападниот ѕид се клупите за седење. Преку двата големи аркадни портали од северозападниот ѕид се влегува во просторијата со фригидариум (Сл.15). Третата арка која е во северната половина е ниша со клупа за седење.

Кровната конструкција на оваа просторија, од која има само остатоци, била свод од тула. Сводот се простирал на пократкиот распон помеѓу ѕидовите од просториите. Подот во ова просторија е доста оштетен, но е поплочен со тули кои се правилно редени.

Северозападно од аподитериумот е просторијата со фригидариум (Просторија бр. 5). Просторијата е со површина од 70,65 м², со зачувана висина на ѕидовите до 6,10 м и под поплочен со

Просторија бр. 5, основа

Просторија бр. 5, југоисточен ѕид

тули (Сл.16) . Главниот влез во бањата бил токму во оваа просторија на нејзиниот североисточен ѕид, а од влезот во западниот агол се влегува во централната просторијата со базен (просторија бр.3). Иако нема остатоци од кровната конструкција, самата големина на просторијата укажува на тоа дека таа била засведена. Подот во ова просторија е поплочен со тули, но е доста оштетен и се забележува дека под ова ниво на подот има уште едно и тоа со тули со димензии идентични како на тие од подот во Просторијата бр. 2 (Сл.17).

Просторија бр. 3, југозападен ѕид

Во северозападниот ѕид е полукружната када - писцина, засведена со полукалотата. Кадата е со должина 5,30, радиус 3,40 и длабочина од 1,15 м (Сл.18). Била снабдувана само со ладна вода преку доводот на северниот ѕид, а истата истекувала преку одводот кој е на југозападниот агол од кадата. Сидовите во неа се малтерисани со трослоен хоросан малтер, фино мазнет, со траги од бела боја врз малтерот, оддавајќи го и колоритот на ѕидовите. Подот во кадата е целосно сочуван и е од правилно редени тули. Кровниот покривач на полукалотата е од лачни тегули и од

нив има сочувано оригинални елементи.

Покрај овие новоизградени простории, во втората фаза на градба на бањата се доградуваат и други, помали кои ја зголемиле и дополниле нејзината функционалност. За потребите на судаториумот е доградена уште една просторија со када за капење (Просторија бр.10) Новата просторија има површина од 9,60 м² и зачувана висина на ѕидовите до 3 м (Сл.19).

Се доградува и нова просторија пред централниот влез во бањата - Просторија бр. 7.

Просторија бр. 10

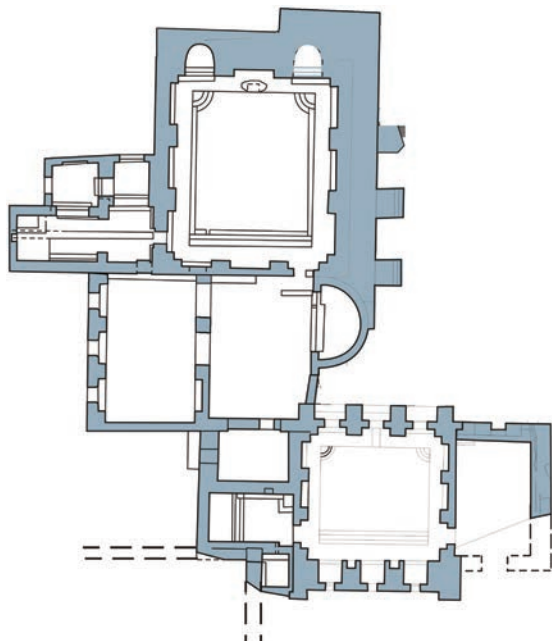
Просторијата е со 17,50 м² површина со зачувана висина на сидовите до 4,50 м. Подот формира када со одвод и е од fino измазнет двослоен малтер со интензивна црвена боја, кој лачно продолжува по сидовите. Оваа просторија има фази на градба следејќи ги нејзините преправки и засидувања. Према остатоците од засвудувањето на југоисточниот и северозападниот сид, кровната конструкција на оваа просторија била сводна.

По доградбата на просториите од втората фаза, и тоа веројатно многу брзо потоа, бањата како да влегува во криза. Лекувалиштето ја губи економската моќ. Се прават доградби кои ни од далеку не се репрезент на поранешниот сјај. Се затвара централниот влез, се поместува кон северозапад. А во влезната просторија (Просторија бр. 2) се подига нивото на подот, многу погрубо граден со клупи градени од камен и земја покрај југоисточниот и североисточниот сид. На северозападниот сид е новата влезна врата, многу помала и понерепрезентативна од досегашната. Во просторијата со фригидариум наново се поплочува целиот под, но сега со помали тули и редени без некој особен ред. Во аподитериумот оштетувањата на подот се крпат со фрагменти од тули.

Се јавуваат проблеми и со статиката, особено изразени во централната просторија со базен (Просторија бр. 3) каде сводот врши притисок врз сидовите, кој што притисок тие неможат да го издржат. За да се појачат сидовите кои го држат сводот на југозападниот сид засидани се прозорците и кадата во западниот агол, на северозападниот сид се досидува нов сид по целата надворешна должина. И кога и тоа не помогнало, од надворешната страна се досидуваат и 4 контрафори. Подот во аподитериумот дефинитивно попушта.

Сите овие интервенции не ги дале очекуваните резултати, а проблемите со функционирање на бањата станале со толкав размер што било донесена радикална одлука да се затвори постариот дел од објектот. Засидана е влезната вратата и веднаш до неа се подигаат нови простории. Се доградува ново крило кое ќе продолжи да егзистира самостојно.

Трета фаза на градба на Големата бања

Во третата фаза повторно централно место заема просторија со базен - Просторија бр. 6 (Сл.20 и 21).

Просторијата е со димензии 9,5 x 8,8 м

Просторија бр. 6

Трета фаза

Просторија бр. 6, базен

Во функција на базентот се и кадите во трите ниши на североисточниот сид од просторијата (Сл.23). Тие се со димензии 1,40 x 1,67 м. Поплочени се со тули, со пресметан пад кон северниот агол каде што се наоѓаат отворите за истекување на водата (Сл.24). Длабочината и е од 0,90 м. покрај западниот сид до 0,98 м. во североисточниот агол каде е отворот за истекување

Просторија бр. 6, када

во текот на целиот ден. На спротивниот сид постојат два прозорци кои исто така се поставени под различни агли. Кровната конструкција била свод од тула со протегање од североисточниот до југозападниот сид. Надворешните изгледи на североисточниот и југозападниот сид се архитектонско-естетски изведени со формирање на слепи ниши, најверојатно за поставување на скулптури и со двојно засведувани лачни ниши,

и површина 83,6 м², се простира во правец југоисток-северозапад, со зачувана висина на сидовите до 6,15 м. Површината на базентот изнесува 56,88 м². Длабочината му е од 1,21 до 1,38 м во северниот агол каде што е и одводот за користената вода (Сл.22). Дното од базентот е поплочен со тули додека пак страничните сидови од базентот се малтерисани со хоросан малтер. Во јужниот и западниот агол има по една полукружна скала, а преку целата североисточна страна се протега скала со 4 скалила.

Просторија бр. 6, североисточен сид со кади

на водата од кадата. Сидовите на кадите биле малтерисани. На сидот, над нишите централно е поставен лачен прозор кој е засидан до половина со преграден сид. Над прозорот има уште три прозори кои биле правоаголни и карактеристично за нив е тоа што сите се поставени под различен агол, заради влегување на сончевите зраци

Просторија бр. 6. Југозападен сид

со клупи во нив за одмарање на посетителите на бањата.

И на останатите три зида исто така има по три ниши. Во источната ниша е вратата, а во останатите две има клупи за седење. Во југозападниот ѕид во нишите има прозорци, во централната под прозорецот е доводот за вода, а во останатите две исто така се подигнати клупи (Сл.25).

Просторија бр. 9

Просторија бр. 9, под

Северозападно од просторијата со базен е новиот аподитериум -Просторија бр. 9 (Сл.26). Димензиите на просторијата се: 7,35x5,05 м односно 37,12 м² корисна површина, подот е поплочен со тула а низ северозападниот ѕид е каналот кој ги снабдувал со вода кадите и главниот базен во централната просторија (Сл.27). Комуницира со централната просторија преку влез во источниот агол. Влезот во аподитериумот, а со тоа и во целиот комплекс од третата фаза е на југозападниот ѕид. Подот е целосно сочуван и е поплочен со тули кои се правилно редени. Кровната конструкција на ова просторија не е позната поради малата сочуваност на ѕидните платна и непостоење на податоци од засведнување.

Влез од просторија бр. 6 во просторија бр. 8

Просторија бр. 8

Југоисточно од просторијата со базен (Просторија бр. 6) преку источната врата се влегува во придружната просторија - Просторија бр. 8 (Сл.28). **Просторијата е со правец на простирање југоисток-северозапад, нејзината должина изнесува 6,60 м ,ширината на југоисток е 4,60 а на северозапад 7,05 м. Оваа просторија е всушност составена од три помали простории кои се во функционална врска (Сл.29). Југоисточната просторија е када,**

со под од тули и малтер, со малтер по рабовите од споевите на подот со сидовите. Северозападната просторија е поплочена со тули, со мала шахта во западниот агол. Северната просторија е најмала, со малтерен под и во неа се сливала отпадната вода која преку канал низ југозападниот сид доаѓала од просторијата/када. Во северниот агол од просторијата има отвор на ниво од подот од каде водата истекувала понатаму. Просторијата имала полукружен свод, со видливи остатоци на засведување на југозападниот сид. Под овој свод над просторијата/када имало уште еден свод кој кадата ја засведувал во правец на должината. Северната, најмала просторија била засведена со полукружен свод према остатоците на засведување на северозападниот нејзин сид.

Функцијата на овие простории е судаториум, аналогно на судаториумот од првата фаза на градба на бањата. Подната субструкција во овие простории не е истражена, така да не е познато дали и овде постои систем на загревање на подот .

Од североисточната страна на ова просторија прилепена е друга просторија, веројатно многу поголема, судејќи според ширината на откриените сидови кои изнесуваат 1,40 м. Двата сида кои го формираат западниот агол откриени се само во должина од по два метри ,така да неможе да се утврди за каква просторија станува збор. Но сигурно е дека бањата продолжува да се движи кон североисток.

И во оваа трета фаза на постоење на објектот, тој се соочува со технички проблеми. Особено со кадите во трите ниши на североисточниот сид. Тие многу брзо излегуваат од употреба, нивелирани се со подот од одната патека околу базентот. Двете од нив со суспензури од фрагментирани тули ,додека третата едноставно е залиена со малтер. Проблемите веројатно настанува со дотокот на водата која доаѓала во нив преку каналите од северозападниот и североисточниот сид на аподитериумот. Истовремено ист проблем има со напојувањето на главниот базен, затоа се пробил нов довод преку централниот прозорец од југозападниот сид.

Градителите на ваков тип на објекти-бањи, навистина имале добри познавања за конструкциите изведени според стандардите и праксата на современата наука и технологија, скоро 2000 г. подоцна.

Со анализа на пропорциите на сидовите од Просторијата 3, се најде одговорот на проектирањето на истите, на висината на поставеноста на прозорците, нивните димензии, како и линијата на почетокот на сводната конструкција на просторијата. Архитектот при проектирањето користел модуларна мрежа ,со точно одреден модул со димензии 4.40 x4.40м.

Римските архитекти имале неверојатно добри познавања за конструкциите воопшто и неверојатна голема храброст за премостување на големи растојанија со сводни конструкции кои биле носени на сидови на кои биле поставувани прозорците. Тоа се потврдува и во Големата бања во с. Банско.

Дебелите сидови градени од камен и тула на кои се носат сводните конструкции градени од тула, прецизно нивелираните подови од рачно изработените тули кон одводните канали, хипокаустичниот систем за затоплување на подовите и сидовите според точните правила на Витрувије, распоредот на просториите согласно нивната функција и намена, и на крај поставеноста на застаклените прозорци на сидните платна

заради зачувување на температурата во просториите и доволно светлина во нив ,укажуваат на употреба на архитектонски елементи - правилно вградени во архитектонско здание ,соодејствувајќи со неговата намена.

Бањите од римскиот период, како простор за релаксација на телото и духот на човекот, морала да ги исполнува нормативите за комплетно уживање во термалната вода користејќи ја нејзината лековита моќ. Затоа е проектирана така да нејзиниот амбиент се доживува низ засводените простории со базенти, украсени со скулптури во сидовите, преку замаглениот воздух од пареата на топлата вода вдишувајќи го во приквечерието од денот. Пригушената светлина во просториите од улјаниците поставени високо во нишите од сидовите, создавале неверојатна мистика на просторот.

Иако бањата од римскиот период во с. Банско не е голема, не е луксузна, сепак е единствена по својата сочуваност и по својот начин на функционирање завземајќи почесно место како единствена од ваков тип на Балканот па и пошироко.

Отривањето на оваа бања отпочна од нејзините најгорни сидни партии спуштајќи се по нив се до подовите и подната супструкција. На тој начин веќе триесет години и се конзервира. Континуирано, секоја година се вршат конзерваторско-реставраторски интервенции на сите архитектонски елементи со употреба на идентични и соодветни материјали, со цел да се долови веродостојноста на нејзиниот конструктивен стил. Со извршените конзерваторски интервенции се зачува комплетниот изглед на бањата и се сочуваа сите елементи кои во иднина можат да бидат показател за целосна или делумна реконструкција и ревитализација на бањата. Имајќи го фактот дека бањата е сеуште активна и дека е своевидна туристичка атракција како единствена бања од Зв.н.е со целосно сочувани простории, големата улога и почит што ја имала во минатото ја заслужува и денес.

Во обид да се долови некогашниот изглед на Големата бања, согласно конзерваторските истражувања, направена е реконструкција во 3Д претстава која визуелно ја претставува бањата со целата нејзина грандиозност и совршеност (Сл.31).

Движен археолошки материјал

Анализа на датирањето, опстојувањето и престанувањето на функцијата на Големата бања

Движниот археолошки материјал, на кого најчесто се повикува кога треба еден објект да се смести во времето, не е пропорционален со монументалноста на самиот објект особено во

просториите од првите две градежни фази. Вообичаено најчесто се среќава ќерамиката. Се работи за типично римска ќерамика со сива и поретко со црвена боја. Најчести се малите шолји и наливни садови и садовите со тордирани рачки преку реципиентот кои ги имитираат бронзените котлиња. Сето тоа во временска рамка на 3 и 4 век по Христовото раѓање. Од украсите најчести се садовите со печатени орнаменти. И малите бронзени статуетки на Меркур се движат во ова временска рамка, а една од нив можеби и сосема малку порано.

Монетите се вонредно чести, но за жал под влијание на термалната вода која е многу агресивна, тие се многу кородирани и нечитливи. Тие најчесто се пронаоѓаат заробени во бигорни наслаги и до триесетина парчиња заедно. Во самиот извор од каде што бањата се снабдувала со топла вода се пронајдени голем број на монети со датирање од 4 век пред, па се до 3 век од новата ера. После овој датум на монетите во изворот, монети и друг материјал со подоцнежна датација не е забележан. Монетите се интересно групирани по простории и фази. Во централната просторија од првата фаза, во базентот се пронајдени монета на Алекасандар Север од 231-235 на Максимин I Тракиецот датирана 235-6 година и меморијална монета посветена на Александар III а во засиданата ниша монета на Валеријан I од 253-260. Во базентот од третата фаза се пронајдени монети на Максимијан I од 295-6, Диоклецијан датирана 295-8 години и на Ликиниј I од 320 година. Интересно е и тоа дека во просториите од втората фаза не се пронајдени монети.

Посебно треба да се издвои монетата на Максимин I Тракиецот, пронајдена за време конзерваторските работи во централната просторија од првата фаза под една од тулите на одната патека околу базенот, во специјално за неа направено лежиште. Очигледно е дека е оваа монета е со намера оставена за да се одбележи времето и владетелот кога е подигната бањата. Максимин I, првиот војнички цар и цар кој никогаш не стапнал во Рим, владеел само малку повеќе од две години и веднаш по неговото убиство во 238 година сите негови монети се прековани и излезени од оптек.

Ако појавата со монетата на Максимин I, ја земеме како релевантен податок на кој може да му се верува тогаш бањата била подигната во 4 деценија на 3 век. Во тој период римското царство е во таканаречената "криза на третиот век". Позната и како "војна анархија" или "криза на Царството" која траела помеѓу 235 и 284 г предизвикана со упадите на варварите, внатрешните граѓански војни и борба за престолот. На почетокот од таа криза, во 4 деценија, престолот и главите ги губат двајцата императори чии монети ги среќаваме токму во првата градителска фаза. Александар Север во 235 г и тоа токму од Максимин I кому истото му се случува само неполни 3 години потоа. Но веројатно тие настани кои се случуваат некаде во Германија и на сосема други краишта од империјата немале поголемо влијание на просторот околу Доцноримското термално лекувалиште кој сеуште се имало доволно финансиска моќ но и високо изградени критериуми за подигање за еден ваков објект со вонредно високи естески и архитектонски вредности.

Но долгорочно и овој простор неможел да биде настрана од настаните кои го потресуваат целото римско царство. Најверојатно кризата која е евидентна на крајот од втората градителска фаза на бањата е последица на целокупната состојба која владеела со империјата. Веројатно е дека економскиот пад на бањата, оштетувањата и несоодветните преправки можат да се поврзат со варварските упади кои во целата втора половина од 3 век се многу чести на целата римска империја. Готите кои во 267 г ја пустошат Македонија, многу веројатно имаат поминато покрај Доцноримското термално лекувалиште. Следната година императорот Галијен кај Ниш успева војнички да ги порази а 271 г Аврелијан ги протерува преку Дунав. Од тој датум почнува и консолидација

на империјата за конечно со доаѓањето на Диоклецијан на римскиот престол во 285 г и кој со своите комплексни реформи да му даде на царството барем уште некоја година живот. Веројатно третата градежна фаза на бањата се случило токму за време на неговата голема обнова на империјата која на овие краишта ја спроведувал заедно со Галериј.

Ако првата градежна фаза ја врамиме во четвртата деценија од 3 век, третата во последната деценија на истиот или на самиот премин во 4 век тогаш логично е подигањето на втората фаза се случило помеѓу овие два временски интервала. Рушењето на малиот аподитериум од првата фаза и подигањето на нов, многу поголем кој преку портален премин се поврзува, се слива со фригидариумот во една зедничка просторија и кога аподитериумот добива поголеми димензии и суштествено место во целата композициската шема на бањите и кога фригидариумот се пошироко се отвара кон него, губејќи ја позицијата на најпреставителна просторија, е карактеристика за третата четвртина на 3 век после Христос и тоа во сите римски провинции на Балканот и Северна Африка. Техниката на сидање на аглите, рабовите, прозорците, вратите и сите останати проблематични места без камен, а со масивна употреба на тули е карактеристична токму за овој доцноримски период.

Тросторонствена реконструкција на Големата бања

И сосема за крај, во јужната када од централната просторија од првата фаза, пронајдена е мала остава на монети која завршуваат со Валентинијан I (364-375), а најбројни се (68%) монетите од втората половина на 4 век. Дали овие мали остави сведочат дека тука и во непосредната околина на Доцноримското термално лекувалиште поминале Хуните на Атила во 375 и Готите после нивната победа кај Едрене во 378 г ?

Со археолошките истражувања од 2007 г. кои беа реализирани надвор од Големата бањата помеѓу другиот материјал се пронајдени и поголем број на монети од кои најдоцнежни се монетите на Флавиј Виктор (387-388) и на Теодосиј II (402-450) од неговите рани години од владеењето. Според ова многу е веројатно дека бањата и целото лекувалиште престанува со својот живот некаде во првата половина од 5 век. Веројатно повторно страда, сега засекогаш, во еден од многуте варварски продори, плачкосување и уривања во тој период на македонскиот дел од источното римско царство.

СЕЛЕКТИРАНА БИБЛИОГРАФИЈА:

Славица Тасева, Ване П. Секулов, Хипокаустот во судаториумот од доцноримското термално лекувалиште во с. Банско, *Macedoniae Acta Archaeologica*, број 19, 2004-2006, Скопје 2010, 333-352.

Vane P. Sekulov, The bath in Late roman thermal spa in the village of Bansko, Strumica (through space and time). Зборник на трудови, Струмица 2009, 21-34.

Slavica Taseva, The role significance of windows in the rooms of the Late roman thermal spa in the village of Bansko near Strumica. Зборник на трудови, Струмица 2009, 119-128.

Славица Тасева, Ване П. Секулов, Хипокаустот во судаториумот од доцноримското термално лекувалиште во селото Банско, Струмица, Зборник на трудови во спомен на Јован Ананиев, Струмица 2007, 105-115.

Slavica Taseva, Vane P. Sekulov, Late roman thermal spa by the willage of Bansko, near Strumitsa (Macedonia), *ACTA MUSEI VARNAENSIS V, Ancient civilisations and the sea*, Varna 2007, 445-466.

Slavica Taseva, Vane P. Sekulov, The Hypocaust in the Sudatorium from the Late Roman Thermal spa in the village of Bansko, Strumica, The Lower Danube in Antiquity (VI C BC-VI CAD) International Archaeological Confernece Bulgaria-Tutrakan, 6-7.10.2005, Sofia 2007, 235-247.

Ване П. Секулов, Доцноримско термално лекувалиште во с. Банско, Археологическо наследство: Крайгранично сътрудничество и обмен на информация в областта на културата, теоретичните и практически проучвания, България 2007, 48-50.

Славица Тасева, Подовите во просториите на Доцноримското термално лекувалиште во с. Банско, Струмица, Известие на исторически музеј Кустендил, Бугарија 2006 год. Т. XIII, 313-330.

С. Тасева, В. П. Секулов, Доцноантичко термално лекувалиште во с. Банско кај Струмица, Културно Наследство, 28-29, 2002-2003, Скопје 2004, 261-277

Ј. Ананиев, Турска бања, Археолошка карта на Р. Македонија, Скопје 1996, 402-403

Ј. Ананиев, Археолошко ископување на локалитетот Турска бања-Панаѓур с. Банско, Струмица 1978-81, Зборник на трудови, Завод-Музеј Струмица 1989, 333-349

Ј. Ананиев, Римски терми с. Банско, А. П. 1986, 125-126

James W. Ring, Windows, baths, and solar energy in the Roman Empire. *American journal of Archeology* 100 (1996) 717-724

Македонија во делата на странските патописци, Скопје 1993

Красимира Вачева, Архитектурен анализ и реконструкција на късноантичната баня в *Nikopolis ad Nestum*, Годишник на Департамент Археология- НБУ, т. I, 1994, София, *Annuary of Departament of Archaeology - NBU, Vol. I, 1994, Sofia*

Проф. Милован Ристич, Струмица Географско-историска расправа, Белград, 1925г

Издавач

Министерство за култура на Република Македонија
Управа за заштита на културното наследство

За издавачот

д-р Елеонора Петрова - Митевска

Уредник

Дончо Наумовски

Автор

Славица Тасева
Ване П. Секулов

Лектура

Александар Јорданоски

Фотографии

Веселин Ристов
Ване П. Секулов

Графички дизајн

ДАТАПОНС, СКОПЈЕ

Печати

ДАТАПОНС, СКОПЈЕ

Тираж

500

© Copyright

Министерство за култура на Република Македонија
Управа за заштита на културното наследство

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски",
Скопје

904:[725.1:615.838(497.742)]"652"

ТАСЕВА, Славица

Големата бања од доцноримското термално лекувалиште во с.
Банско / Славица Тасева, Ване П. Секулов ; [фотографии Веселин
Ристов, Ване П. Секулов]. - Скопје : Управа за заштита на културното
наследство, 2018. - 24 стр. : илустр. ; 25 см. - (Најзначајните вредности
од областа на културното и природното наследство на Република
Македонија)

Вовед: Македонското културно и природно наследство / Елеонора
Петрова Митевска: стр. 4. - Библиографија: стр. 22

ISBN 978-608-4549-61-1

1. Секулов, Ване П. [автор] [фотограф]

а) Термална бања (археолошко наоѓалиште) - Банско (село), Струмичко
- Антички период

COBISS.MK-ID 108153610

